

А. С. ГОРПИНЧЕНКО

А. С. Горпинченко, редактор спеціальних проєктів УНІАН

Медична допомога у козацькому війську

У минулому України є доленосна для нашого народу дата: 1492 рік – заснування козацтва. Перші письмові згадки про героїчних прашурів припадають саме на цей час, про них йдеться в офіційних документах Османської імперії і Великого князівства Литовського.

Історія має безліч свідоцтв про різні сторони життя і побут мешканців Запорозької Січі. Життя козака здебільшого проходило у виснажливих військових походах та запеклих битвах. Велика кількість поранених потребувала організованої медичної допомоги. Тому козаки мусили створити власну діючу систему воєнно-польової медицини.

Зі спогадів Боплана: хворих повертали з того світу

На жаль, докладна інформація про методи козацької медицини, мабуть, назавжди втрачена для науки: перш ніж Січ була ліквідована, запорожці спалили медичні архіви, які зберігалися у Пустельно-Миколаївському і Спасо-Преображенському монастирях.

Між тим, достеменно відомо, що в козацькому війську пораненим і хворим надавалася медична допомога, про що свідчать деякі письмові джерела. У XVIII ст. французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан понад 17 років споруджував фортеці в Україні. Повернувшись на батьківщину, він написав історичну працю «Опис України». У своїх спогадах, виданих у Парижі в 1650 р., Гійом

де Боплан звертає увагу на особливості надання медичної допомоги запорозькими козаками. Автора вражає те, у який спосіб козаки повертали своїх поранених і хворих майже з того світу. Можливо, у Боплана йшлося про козаків-характерників, що входили до вищої касті Війська Запорозького. Їх зазвичай було небагато, і вони володіли таємними знаннями, завдяки яким творили чудеса, в тому числі і в медицині. Також відомо, що характерники поєднували лікування з читанням молитов.

Боплан пише: *«Я бачив, як козаки, будучи хворі на лихоманку, не брали для одужання нічого іншого, крім півзаряду гарматного пороху, розведеного у півмір-*

ці горілки. Змішавши все гарненько, вони випивали цю суміш, потім лягали спати і на ранок прокидалися лише в доброму самопочутті. У мене був кучер, який, я бачив сам, робив це не раз і часто виліковувався завдяки цим лікам, про які ніколи не додумуються ані лікарі, ані аптекарі. Я бачив, як інші козаки брали золу і, змішавши її з горілкою, подібно вищесказаного, випивали її з такими ж наслідками. Я неодноразово бачив, як вони, поранені стрілою, будучи далеко від хірургів, закривали рану частинкою землі, змішаної в долоні з невеликою кількістю власної слини, чим виліковувалися так само добре, як і найкращою маззю... Козаки хвороб майже не знають. Більша частина з них помирає в сутичках з ворогом або від старості... Від природи наділені вони силою та ростом високим...»

Перші військові лікувальні заклади в Україні

Гетьман Богдан Хмельницький приділяв велику увагу організації медично-

го обслуговування не тільки самого війська, але й населення козацьких земель.

У Запорозькій Січі майже в кожній козацькій сотні були цирульники — люди, які знали прийоми лікування отриманих у бою ран без звичних ліків, крім того, вміли пускати кров, виривати зуби, накладати при переломах лещата. Цирульники відіграли неабияку роль у наданні хірургічної допомоги пораненим у військових сутичках. Так, у літопису Самійла Величка йдеться про те, як у 1675 р., коли турецькі війська несподівано напали на Січ, під час боїв було «поранено до осмидесяти товариства», яких кошовий Іван Сірко «целюрикам січовим, за винагородження їм надане, лікувати наказав».

У XV ст. у Львові, Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах України почали створюватися цехи цирульників. Навчалися у цих закладах шість років. Це була єдина на той час школа медичних кадрів для міст та великих сіл [1]. Крім гоління, цирульників

Фрагмент І. Діорама «Медична допомога у війську Богдана Хмельницького» (Художник М. Хмелько). Національний музей медицини України

Фрагмент II

навчали надавати медичну допомогу при травмах, пораненнях, переломах кісток, кровотечах.

Слисаветградська медико-хірургічна школа була відкрита лише у 1787 р., а через п'ять років Запорозьку Січ було ліквідовано, тому козацьке військо не могло повною мірою скористатися знаннями та вміннями лікарів, підготовлених у цій школі [2]. Але деякі дипломовані лікарі у часи Запорозької Січі працювали при полках. Так, із історичних джерел відомі імена Лук'яна Салтицького, Мартина Родомського, Івана Гладкого, Матвія Таборовського.

Цехові цирульники займалися лікарською справою у військах Богдана Хмельницького під час Визвольної війни (1648–1654 рр.). Збираючись у похід, вони заготовляли смуги полотна («пасочки») для перев'язок, лубки для фіксації переломів, суху «морозову губку», що мала кровоспинну дію, топлене сало, «пляйстер» з оливи, каніфолі та воску тощо.

Із походів козаки поверталися з великою кількістю поранених. У XVI ст. при монастирях для них почали створювати-

ся військові шпиталі, де застосовували традиційні методи лікування. Перший шпиталь у Запорозькій Січі був заснований у 80-х рр. XVI ст., він розташовувався неподалік на острові. За даними Феодосія Макаревського [3], там у великому дубовому лісі козаки збудували фортецю «з дерев'яною церквою та шпиталем». За розпорядженням із Запорозької Січі у військовому шпиталі розміщали «ранами скалічених козаків, усіх хворих, всіх на бійках увічнених, на баталіях поранених».

Великий шпиталь був заснований у 1576 р. при Запорозькому Трахтемирівському монастирі. Головний медичний заклад козаків проіснував до 1678 р., коли був зруйнований. Пізніше ще один шпиталь було відкрито при Київському Межигірському монастирі, він проіснував до скасування Запорозької Січі у 1775 р.

Водночас існував інший великий шпиталь — у Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі (нині м. Новомосковськ Дніпропетровської області). Монастир мав власну артилерію і слугував надійним сховищем як для поранених,

Фрагмент III

так і для місцевого населення. Персонал шпиталю знався і на народній медицині, і на засадах наукової медицини [4].

Крім того, було багато дрібних військових шпиталів: у Кодаку, Матвієвій слободі (нині м. Павлоград), у Лебединському (біля Чигирини) і Левківському (біля Овруча) приходах тощо. Їх кількість відповідала 14 церквам та приходам Запорозької Січі.

В описі Павла Алеппського, який з антіохійським патріархом подорожував Україною до Москви в 1654 р., читаємо: «Знай, що по всій землі козацькій, в кожному місті, в кожному селі для їхніх убогих, немічних та сиріт збудовано по краю чи в середині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок». Братські притулки вже в XVI ст. дістали назву шпиталів (від лат. *hospitalis* — гостинний).

Монастирі охоче приймали на себе піклування про козаків, оскільки мали від цього матеріальний прибуток. В одному з листів кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко писав про те, що козаки віддавали десяту частину своїх доходів на утримання шпиталів і лікування поране-

них. Вклади на лікування поранених вносилися з козацького скарбу. Наприклад, місто Вишгород (нині Київська область) було подароване Богданом Хмельницьким Межигірському монастирю на знак вдячності за надання допомоги його пораненим воїнам. У козацьких шпиталях лікували ченці. Тут надавали допомогу і цивільним інвалідам, лікували поранених та покалічених.

Хірургічне мистецтво козачих лікарів

Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. частину козаків було переселено на узбережжя Чорного моря, відвойоване Росією в Туреччини, а частина з них емігрувала у володіння турецького султана на Дністрі та Дунаї.

Практичний досвід і традиції козацької медицини передавалися з покоління в покоління. Нашадки січових козаків зберегли та удосконалили знання своїх пращурів. Вони вміли лікувати відкриті переломи, видаляти роздроблені кістки. Козаки володіли основами антисептики, оперували так, щоб мікроби і бактерії

не потрапляли в рану, справлялися і з гнійними ранами, «викочували» кулі та уламки, проводили ампутації.

Збереглися описи хірургічних операцій, зроблених кубанськими козацькими лікарями — спадкоємцями українського козацтва. Свідком однієї з таких операцій був наш видатний хірург Микола Пирогов.

...Все робилося тільки після заходу сонця. По-перше, в цей час майже немає мух — головних рознощиків інфекції, а по-друге, сам людський організм, зокрема мозок, вступає у фазу гальмування... Пораненого вкладали на солом'яні снопи або на щойно вистругані дошки. Поїли його доп'яну горілкою. Поранену ногу обкладали льодом або лили холодну воду. Перетягнута джгутами нога втрачала чутливість. Тоді до справи приступав лікар. Він довго мив руки і протирав їх горілкою. Всі інструменти, якими він користувався, ретельно і довго кип'ятилися в соляному розчині. Крім того, помічник вилловлював їх з киплячої води тільки спеціальними щипцями і подавав лікареві, обов'язково проносячи їх через вогонь.

Ніж, яким розширювалася рана, розжарювався до почервоніння і припікав край розрізу, що кровить. Розкривши спеціальними гачками рану, лікар металевими гаками вихопив з рани кулю і вийняв роздроблені кістки, зашив краї рани, попередньо вклавши в неї якесь зілля і довгий кінський волос...

Пирогову пояснили, що якщо рана загноїться, то весь бруд буде виходити з цього волосу, а якщо все добре заживе, то волосся або само випаде, або вийняти його не складе труднощів. Прооперовану ногу поклали в спеціально вистругані самшитові лубки та забинтували.

Великого хірурга здивувало, як злагоджено і вміло працювали козаки. І ті, хто оперував, і ті, хто тримав пораненого, і ті, хто безперервно читав молитви. Ще більше його вразило, що козаки до ранку не давали пораненому спати і, як тільки він починав дрімати, били в бубон і танцювали. Через кілька днів козак, накульгуючи, міг самостійно ходити.

Ампутації робили ще швидше, і куксу обов'язково вмочували в киплячу смолу,

Фрагмент IV

щоб врятувати людину від гангрені. Слід дивуватися силі духу і терпінню не тільки козаків, а й лікарів — адже все робилося без наркозу. Правда, є відомості, що якісь настої, що дурманили свідомість, і знеболюючі трав'яні настої лікарі застосовували. Зокрема, відвар з маку [5].

Історія не зберегла для української медицини цінний скарб знань козаків-

медиків, але усвідомлення їхньої подвижницької праці вже надихнуло художника Михайла Хмелька (1919–1996) на створення діорами «Медична допомога у війську Богдана Хмельницького», яку розміщено у Центральному музеї медицини України.

Фото надані Національним музеєм медицини України

Список літератури

1. Алмазов Б. А. Казаки: История, нравы и обычаи, расселение, боевое искусство, войны и восстания / Б.А. Алмазов. — СПб. : Золотой век; Диамант. — 1999. — 88 с.
2. Боровый Н. К. Из истории медицины Новой Запорожской Сечи / Н. К. Боровый // Советское здравоохранение. — 1975. — № 12. — С. 61–67
3. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. — К. : Здоров'я. — 1964. — 333 с.
4. Макаревский Феодосий. Самарской, Екатеринославской епархии Пустинно-Николаевский монастырь / Феодосий Макаревский. — СПб., 1873. — С. 7.
5. Оборін. Н. А. З історії медицини в Запорізькій Січі / Н. А. Оборін // Лікарська справа. — 1955. — № 11. — С. 1114–1116.

Резюме

Медична допомога у козацькому війську

А. С. Горпинченко

Статтю присвячено історії військово-польової медицини, яка створена козаками. Розглянуто основні напрямки її роботи та розвитку. Показано особливості медичної допомоги у козацькому війську та їх вплив на подальший розвиток військово-польової хірургії.

Ключові слова: козаки, військово-польова медицина, хірургічні операції, історія.

Medical Assistance in the Kozak troops

A. S. Horpinchenko

This article is dedicated to the history of battlefield medicine, created by the Kozaks. The basic directions of its work and development. The features of medical care in the Kozak troops and their impact on the further development of military surgery at all.

Key words: Kozaks, battlefield medicine, surgery, history.

Summary

Медицинская помощь в казацком войске

A. S. Gorpinchenko

Статья посвящена истории военно-полевой медицины, созданной казаками. Рассмотрены основные направления ее работы и развития. Показаны особенности медицинской помощи в казацком войске и их влияние на дальнейшее развитие военно-полевой хирургии.

Ключевые слова: казаки, военно-полевая медицина, хирургические операции, история.